

ւանին մէջ, ուր կը ծաղկի նոր բանաստեղծութիւն մը՝ յեղափոխական ոգիով, ինչպէս եւ Փարիզի, Գահիրէի, Վենետիկի, Պոսթընի, Պէյրութի մէջ, քանի մը վարպետ բանաստեղծներու կողքին որ նորանոր էջերով կը շարունակեն ճոխացնել իրենց քնարերգական գործը, ինչպէս Աւետիք Իսահակեան, Վահան Թէքեան կամ Կոստան Չարեան, որ մեր ցեղին արտադրած լաւագոյն քնարերգականքն են, եւ կամ Եղիշ Չարենց, դիցադներգական շունչով ուսեղ բանաստեղծ, Սորճրդային Հայաստանի այժմեան ազգային կեանքի ամենէն հզօր երգիչը, այդ վարպետներուն կողքին, կ'ըսեմ, երեւան եկած են փափուկ տաղանդով երիտասարդ բանաստեղծներ, որոնք կ'ապացուցանեն Հայկական Մուսային մշտանորոգ ու միշտ բեղմնաւոր կենսունակութիւնը:

Հայ քերթողական հանճարին արտադրութեանց ամբողջութիւնը, իր բոլոր շրջաններով, մարդկային քնարերգութեան զանաւարանին ամենէն թանկագին բաժիններէն մին կը կազմէ, եւ քիչ ատենէն ատոր մէկ նոր ապացոյցը պիտի տրուի, երբ լոյս տեսնէ մեծապէս ընդարձակուած նոր հրատարակութիւնը ուսերէն թարգմանուած հին ու նոր հայ բանաստեղծներու ծաղկաքաղին որ պատերազմէն քիչ առաջ Մոսկուայի մէջ երեւցած էր, Վայերի Պրիւսթ բանաստեղծին ղեկավարութեան տակ, եւ որ, այժմեան լաւագոյն ուսւ բանաստեղծներուն աշխատակցութեամբ վերատեսուած եւ բաղմաթիւ նոր էջերով ճոխացած, նոյն քաղաքին մէջ պիտի ի լոյս ընծայուի:

Հայ ժողովուրդի այդ բոլոր քերթողական ստեղծագործութիւնները, որոնք, մեր ճարտարապետութեան, մեր զարդարուեստական քանդակագործութեան հրաշակերտներուն ու մեր հին նկարազարդ ձեռագիրներու եւ մեր եկեղեցական ու ժողովրդական երաժշտութեան ղեղեկակազոյն էջերուն հետ, կը կազմեն հայ հանճարին ամենէն անձնական ու ամենէն կարեւոր նպաստը համաշխարհային մշակոյթի գործին, իրր մեկնակէտ, իրր սկզբնական աղբիւր ունին այդ պատմական բոլէն որուն հազարհինգհարիւրամեակը կը տօնենք այսօր, մեր դարաւոր ազգային կեանքի վճռական ու փրկարար բոլէ, ուր մեր այրուբներ կազմակերպուեցաւ եւ ուր մեր դրաւոր մատենագրու-

թիւնը հիմնուեցաւ Աստուածաշունչի թարգմանութեամբ:

Ահա ինչու Սփիւռքի Հայերը տարիէ մը ի վեր ամէն տեղ տօնախմբեցին խրոխտ ու սրտապնդիչ հրճուանքով մը, հայրենասիրական հանդիսակատարութեանց շարքի մը մէջ, Մեսրոպի, Սահակի եւ իրենց աշակերտներուն ու յաջորդներուն նուիրական գործին հազարհինգհարիւրամեայ տարեգարծը: Եւ ահա ինչու վերջապէս մեր հրճուանքը աւելի եւս մեծ է՝ որ այսօր՝ Փրանսական մտածման այս վեհաշուք տաճարին մէջ՝ զոր Փարիզի Համալսարանի վարչութիւնը հաճեցաւ մեր տրամադրութեանը տակ դնել, Փրանսացի բարձրարժէք դիտնականներու եւ մեծ արուեստագէտներու աջակցութեամբ, Փրանսական ազգի աւանաւոր ներկայացուցիչի մը նախագահութեան տակ, կը տօնենք տարեգարծը դէպքի մը որ մեր պատմութեան մեծագոյն թուականն է եւ որ նաեւ ամենէն նշանակալից թուականներէն մին է մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան:

ՃԱՌՔ ՓՐՈՅ. Ն. ԱԴՈՆՅԻ

ՀԱՅԱՅԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԸ
ԵՒ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Հայացած Աստուածաշունչը, որուն հազար հինգհարիւրամեակը կը տօնենք, տարեկից է լատին թարգմանութեան, որ ծանօթ է Վալկաքա անունով: Արդարեւ՝ 392ին է որ Ս. Հերոնիմոս որոշեց լատիներէնի թարգմանել հին կտակարանի երբայեցերէն բնագիրը եւ իր այդ աշխատութիւնն աւարտեց 405ին: Ծիշդ նոյն միջոցին է որ Ս. Սահակ եւ Ս. Մաշթոց կատարեցին իրենց անմահ գործը: Մաշթոցի հետադատութիւնները՝ հայ այրուբներն ստեղծելու համար, 392ին սկսուած, աւարտեցան 405ին. այս թուականին, ոչ միայն տառերը պատրաստ էին, այլ եւ Սուրբ Գիրքը, գէթ մասամբ, թարգմանուած էր արդէն:

Անոնք որ Աստուածաշունչը հայացնելու աղնիւ աշխատանքն ստանձնած էին, չէին կրնար երեւակայել որ իրենց գործին տարեգարծը օր

մը պիտի տօնուէր պանդխտութեան մէջ, լատին մշակոյթի հետաւոր հողին վրայ, ուր առաջին Հայ մը եկած է այն դարուն իսկ երբ լատին թարգմանութիւնը կը կատարուէր, Arbandus (Երուանդ) անունով մէկը, որ իբր նահանգապետ Գալլիան կառավարեց 464էն 469: Քմահաճ գիպուածը՝ այսպէս՝ մեզ կը դնէ տարեդարձներու երբեակի մը առջեւ, տարեդարձը հայ Աստուածաշունչին, լատին Աստուածաշունչին եւ Հայոցս այս երկրին մէջ բնակիլ սկսելուն:

Վուլկաթան լատին երկիրներուն համար շունեցաւ այն կարեւորութիւնը զոր հայ Աստուածաշունչն ունեցաւ հայ ժողովուրդին համար: Լատին գրականութիւնը շատոնց ի վեր գոյութիւն ունէր, երբ Վուլկաթան նրեցաւ, մինչդեռ հայ Աստուածաշունչը սկզբնաւորութիւնը եղաւ հայ գրականութեան, սկզբնաւորութիւնը նոր թուականի մը, ուր հայ ժողովուրդը, առաջին անգամ ըլլալով՝ գրիչ ձեռին իր տեղը կուգայ գրաւել լուսաւորեալ մարդկութեան մէջ:

Հայ Աստուածաշունչը ազատեց Հայութիւնը իրանական աշխարհին մէջ ձուլուելու վտանգէն: Ամրացուց քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ, եւ խաչին ճառագայթները հակադրեց յարձակողական մարդկականութեան կրակին: Հայաստան վերջնականապէս փոխուեցաւ էականօրէն քրիստոնեայ դաշտի մը եւ այլ եւս այդպէս մնաց դարերու ընթացքին:

Երկրին բարոյական ու մտաւորական վերականգնումը բնականաբար արթնցուց ճշմարիտ ազգային գիտակցութիւնը: Պէտք է մոռնալ թէ հայ Աստուածաշունչը երեւցաւ Բիւզանդիոնի եւ Պարսկաստանի միջեւ: Հայաստանի բաժանումէն անմիջապէս յետոյ, որուն հետեւեցաւ քիչ յետոյ Հայաստանի թագաւորութեան անդարմանելի կործանումը: Այնուհետեւ դոյութիւն ունեցան երկու Հայաստաններ, մին բիւզանդական, միւսը պարսկական, ազգային մարմնի մը երկու հատուածները, որոնց իւրաքանչիւրը դէպ ի տարբեր ճակատադիր մը կը դիմէր:

Հայոց պատմական կեանքը պարզուեցաւ երկու տարամէտ ուղղութիւններով զոր կարելի է կերպով մը նկատել իբր աստուածաշնչական ոգւոյն երկու ալլաղան արտայայտութիւնները:

Կ'ուզէի քանի մը խօսքով անդրադառնալ այս կրկնակ հոսանքին վրայ, հանելէ առաջ ատկից հետեւութիւն մը որ կրնայ մեղի օգտակար ըլլալ: Պարսկական Հայաստանը եղաւ վառարանը ազգային մշակոյթին: Նորածին գրականութեան հիմնադիրները սքանչելի կերպով անոր ծառայեցին: Թարգմանութեանը այն գրական ու պատմական հրաշակերտին որ է Սուրբ Գրիգոր, հետեւեցաւ կամ ընկերացաւ հայացումը դարուն նշանաւոր արտադրութիւններէն մարող շարքի մը, ինչպէս Յովհան Ռսկեբեքանի, Բարսեղ Կեսարացիի, Եփրեմի, Ափրաադի (Ջգօն) գործերու, Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին եւ Եկեղեցական Պատմութեան:

Եւ ահա՛ նախախաչը ինքնուրոյն ստեղծագործութեան մը, — Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վարքը, Հայաստանի քրիստոնեայ թագաւորներու պատմութիւնը, հայ դպրութեան հօր՝ Մաշթոցի վարքը, կամքի ազատութեան մասին հնարամիտ տեսութիւն մը, որուն կ'ընկերանայ հերքումը քրիստոնէական վարդապետութեան հակառակ այլասեռ աղանդներու: Այս այնքան յուզիչ մտաւորական դարթումը պիտի ընդ միշտ պահէ, ինչպէս երջանիկ մանկութիւն մը, իր հրապոյրն ու թարմութիւնը գրական առաջին ներշնչման, եւ յաջորդ սերունդին կողմէ պիտի համարուի իբր ոսկեղարը հայ դպրութեանց:

Հոգեկան այսպիսի ծաղկափթիթումի մը հանդէպ, պարսիկ իշխանութիւնները պէտք էր ընտրութիւն մը ընէին երկու քաղաքականութեան միջեւ, զոր կը թելադրէին բանիմաց խորհրդականներ, կա՛մ բռնաբարել քրիստոնէութիւնը եւ կամ դայն բիւզանդական քաղաքականութենէն հեռու պահել, ինչ որ փորձուեցաւ:

Հայերը ատկից օգտուեցան՝ ընդմիշտ պահովելու համար հայ եկեղեցւոյ բացարձակ անկախութիւնը եւ անոր ազգային նկարագիրը վարչական եւ վարդապետական (dogmatique) տեսակէտով:

Եկեղեցին այդ թուականին ոչ միայն պահպանեց իր կրօնական գիտակցութեան, այլ եւ կ'ընդգրկէր մարդկային մտքի բոլոր արտայայտութիւնները: Ազգային եկեղեցի մը ունենալ կը նշանակէր ունենալ սեփական մշակոյթ, ինքնայատուկ լեզու, գրականութիւն, արուեստ,

մէկ խօսքով՝ ամէն ինչ որ կը բնորոշէ ազգի մը հոգեկան կեանքը:

Հայաստանեայց Եկեղեցիին ազգային գիծը՝ իր աւատական կառուցուածքին մէջ կը կայանայ: Երբեմնի Հայաստանը կը ներկայացնէր երկիր մը՝ մեծ ու պղտիկ քանի մը տասնեակ տանուտէրութեանց ցանցով մը ծածկուած:

Եկեղեցին կազմակերպուեցաւ քաղաքական քարտէսին յարմարուելով, հոգեկան իշխանութիւնը կտոր կտոր եղաւ ու գլխաւոր նախարարութեանց միջեւ բաժնուեցաւ: Ամէն մէկ իշխան կը յաւակնէր ունենալ եպիսկոպոս մը, հոգեւոր պետ մը՝ իր կալուածին համար. բոլոր եպիսկոպոսները բացայայտօրէն ստորադասուած էին Եկեղեցւոյ գերագոյն պետին, ինչպէս եւ իշխաններն իրենք իսկ կը ճանչնային գերագահութիւնը հայ, պարսիկ կամ արար թագաւորներուն: Հայաստանին անձանթ մնացած է նուիրապետական համընթաց մետրոպոլիտներու, ինքնավար կամ ինքնապետարեպիսկոպոսներու:

Եկեղեցին, աւատական ընթիմին հետ նոյնացած, անոր առաւելութիւններն ու պակասութիւնները կ'իրացնէր: Այսուհանդերձ՝ աշխարհական եւ հոգեւոր իշխանութեանց միջեւ ընդհարումները յաճախադէպ չէին, ոչ ալ ծանր: Համերաշխութիւնը կը յայտնուէր մանաւանդ արտաքին վտանգի պահուն: Նախարարները եկեղեցական ժողովներուն կը մասնակցէին նոյնքան իրաւունքով որքան եպիսկոպոսները, եւ այս վերջինները նախարարներուն կողքին կը կենային քաղաքական խոտովութեանց միջոցին:

Ատոնք երկու սատարներ են որ կանգուն պահած են պատին այդ երկրին, հմայքն այդ ժողովուրդին, որ, նոյն իսկ այն շրջաններուն ուր կեղեքուած էր, երբեք չէ կորսնցուցած իր արժանապատուութեան գիտակցութիւնը եւ պատրաստ էր՝ իր քաջարի պետերու առաջին կոչին՝ կոուի երթալու: Պէտք է կարդալ հայ պատմաբանները, զաղափար կազմելու համար այն փտահոյսեան վրայ զոր կը ներշնչէին իր իշխանները, այն հիացման վրայ զոր յառաջ կը բերէր անոնց քաջութիւնը:

Արքայական պահուն անկումէն յետոյ, Հայաստան կ'ունենայ շրջաններ խոտովութեանց եւ չեղափոխութեանց, որ յաջորդաբար կը պայ-

թին, քանի մը տասնեակ տարիներով իրարմէ զատուած, մինչեւ այն վայրկեանն ուր օտար լուծը թօթափուեցաւ:

Թ. դարու վերջերէն իսկ սկսեալ, կը տեսնուին շարք մը իշխանապետութիւններ որ մէկը միւսին ետեւէն ոտքի կը կանգնին, եւ որոնց ոմանք թագաւորութիւն անունը կը կրեն: Ժ. դարուն, ատոնց թիւը տասերկուքի չափ էր, եւ ատոնք ինքզինքնին այնքան անկախ կը զգային որ առանձին յարաբերութիւններ կը հաստատէին Բիւզանդիոնի հետ: Կոստանդին Ծիրանեծին, հայազգի Վասիլի թոռը, ատոնց անուններն ու տիտղոսները մեղի պահած է՝ ըստ Կայսերական Արքունիքի դիւանագրքին:

Հայ Եկեղեցին ալ ունեցաւ իր նեղութեան օրերը: Յոյն ուղղափառութիւնը՝ կայսրութեան ուժերուն վրայ կը թնամ, ու եւ է առիթ չէր փախցնել վերսկսելու համար իր յարձակումները Հայ Եկեղեցիի անկախութեան դէմ:

Այս վերջինը ուժղնօրէն պաշտպանեց ինքզինքը եւ պահպանեց իր աւանդութիւնները, վարդապետութիւնները (dogme), ծէսերը եւ ամէն ինչ որ ազգային անհատականութիւնը կը կազմէ: Մէկէ աւելի անգամներ, իր հմուտ վարդապետներն ու համբաւաւոր աստուածաբանները մայրաքաղաք կանչուեցան, ու հոն Կայսերական ժողովին առջեւ հայկական դատը պաշտպանեցին: Ո՛չ հրապուրիչ առաջարկներ, ո՛չ սպառնալիքներ կարող եղան անոնց համոզումը խախտել կամ անոնց քաջութիւնը թուլցնել:

Հայ Եկեղեցիին պարծանքն է՝ ամէն տեսակ հալածանք կրած ըլլալը պաշտպանելու համար ինչ որ կը նկատէր իր հայրերէն իրեն թողուած նուիրական եւ անբռնարարելի ժառանգութիւն մը:

Այդպիսի դիմացկունութեան մը եւ անոր պարտադրած զոհաբերութեանց արդիւնքը եղաւ ծաղկումը, Եկեղեցիին ծոցին մէջ, զրականութեան մը եւ արուեստի մը, որ Հայոց կը վերապահէն պատուաւոր տեղ մը քաղաքակիրթ Արեւելքին մէջ. ճոխ ու ալլաղան զրականութիւնը, պատմական, աստուածաբանական, վարդապետական, իմաստասիրական, եւ արուեստը, մանաւանդ ճարտարապետութիւնը, կազմութեան մէջ ինքնատիպ եւ զործադրութեան մէջ ազնիւ:

Մէկ խօսքով, Հայաստան իր ճիգերը պատկեց քաղաքականութեամբ մը որ ծաղկեցաւ վերոյիշեալ տասերկու իշխանապետութեանց մէջ եւ որ կրնայ Բաղրատունեան կոչուիլ՝ կարեւորագոյն թաղաւորութեան անունով: Անի քաղաքը, վառարան այդ քաղաքակրթութեան, իր վեհափառ աւերակներով այդ շինած քաղաքակրթութեան շքեղութիւնը կը վկայէ:

Այսպէս եղաւ բնաշրջութիւնը արեւելեան կամ պարսկա-արաբական Հայաստանին: Բայց Բիւզանդական Հայաստանը ի՞նչ կը ներկայացնէր նոյն ժամանակաշրջանին:

Աստուածաշունչի թարգմանութեան միջոցին, Բիւզանդական Հայաստանը մասնակցեցաւ այդ դրական շարժման. Մաշթոցի գլխաւոր աշխատակիցները Բիւզանդական Հայաստանէն էին, այսինքն Եկեղեաց դաւառէն, Դերջանէն, Խորձեանէն, Պաղինականէն եւ Տարօնէն. Մաշթոց ինքն իսկ Տարօնէն էր: Յունարէնը յայտնապէս աւելի ընտանի էր այդ շրջաններուն մէջ, Հայաստանի բաժանումէն իսկ առաջ, Բիւզանդական երկիրներու դրացնութեան պատճառով: Այդ տեղումների թարգմանիչներն ուրեմն աւելի լաւ պատրաստուած պիտի գտնուէին:

Ատեն մը ետքը, Բիւզանդական Հայաստանը կը թուի այլ եւս չհետաքրքրուիլ սահմանին միւս կողմն անցած դարձածով: Անիկա հոգածու չ'երևար ազգային հարցերուն հանդէպ, ինչ ալ ըլլան անոնք: Ան ոչ մէկ հեղինակ տուաւ հայ գրականութեան, ոչ ալ ու եւ է կրօնաւոր՝ կաթողիկոսական աթոռը դրաւելու արժանի:

Բիւզանդիոն, Յուստինիանոսի օրերէն իսկ, կը ձգտէր Հայաստանի այդ մասը իրեն կապելու եւ Հայերը կայսրութեան կեանքին ու շահերուն շրջանակին մէջ միախառնելու: Աւատական կաղճակերպութիւնը կամաց կամաց կործանեցաւ եւ երկրին աշխաններուն հրաւէր եղաւ իրենց կալուածները փոխանակել Արքունիքին եւ Պետութեան մէջ պատուակալ պաշտօններու հետ: Գաղթականական հոսանք մը ատկից ծայր տուաւ զէպի Բիւզանդիոն, մէկ դարէն միւսը աւելի ներուժ դառնալով: Ինչ ալ ըլլային այն պատճառները որ Հայերը զէպի Բիւզանդիոն կը մղէին, պէտք է հաշուի դնել հրապոյրը զոր կ'ընծայէր Բիւզանդիոնն այդ թուականին՝ իրր կայսրութիւն մը տիեզերա-

կան նկարագիր զգեցած եւ աշխարհաքաղաքացիական խռէալով մը ողելորուած:

Նոր Հոռմի մեծ հիմնադրին երազը լաւ թարգմանուած է իր բարեկամին Կեսարիոյ հմուտ եպիսկոպոսին (1) ձեռքով: Հեթանոս աշխարհը, ըստ իրեն, ենթարկուած էր զանազան իշխանութեանց. ատկից յառաջ կուգային թշնամութիւնը, ստրկութիւնը, ամէն կերպ ցաւեր: Պատմարանները ջանացած են ատոր պատճառները գտնել: Ստոյգ է՝ վերջապէս՝ թէ այս բոլորը արդիւնքն է բաղձաստուածութեան մոլոր ոգիին: Անմիջապէս որ Քրիստոսի հաւատքը յաղթանակէ, այդ բոլոր արտերը, դիւային արտաշնչումները, պէտք է անհետանան, ու միեւնոյն ատեն կառավարութեան բաժանումը զանազան վեհապետներուն միջեւ վերջ պիտի գտնէ:

«Հիմայ որ միակ Աստուած մը հռչակուած է, ըսաւ ան, միակ կայսրութիւն մը պէտք է աշխարհը կառավարէ, Հոռմայեցոց կառավարութիւնը: Քրիստոնէական հաւատքը եւ Հոռմէական կայսրութիւնը կը կազմեն երկու ընձիւղ միեւնոյն ատեն բուսած՝ կարծես երկնային հրաշքով մը՝ մարդկութիւնը հովանաւորելու համար: Գոյութիւն ունեցող բոլոր տէրութիւնները, Սուրիոյ, Ասիոյ, Մակեդոնիոյ, Եգիպտոսի, Արարիոյ, Պաղեստինի մէջ, այսուհետեւ միակ միութիւն մը պիտի կազմեն: Բովանդակ աշխարհը միակ ազգ մը պիտի դառնայ, մարդկութիւնը պիտի համախմբուի իրր միակ ընտանիք մը՝ միակ մականի մը տակ, Հելլէններու եւ բարբարոսներու միջեւ առանց ու եւ է խտրութեան»:

Ասիկա բորբոքեալ հոգիով վանականի մը երազը չէր: Նոր կայսրութիւնը այդպիսի առաքելութեան մը կը յաւակնէր արդարեւ ու կը խորհէր զայն իրականացնել՝ քրիստոնէութեան հիմունքին վրայ աշխարհաքաղաքացիական տէրութիւն մը ստեղծելով: Բիւզանդիոնը ո՛չ Հոռմէական կայսրութիւն մը պիտի ըլլայ, ո՛չ յունական կայսրութիւն մը: Ան պիտի ձեւացնէ լայն կաղճակերպութիւն մը համաշխարհային բնոյթով, զանազան ցեղերու եւ լեզուներու պատկանող ժողովուրդներու համագործակցու-

1) Այսինքն՝ Եւսեբիոս (Ծ. Խ. 5):

Թեան վրայ հիմնուած, առանց ազգային նախապաշարման:

Բիւզանդական Հայաստանը մին եղաւ այն երկիրներէն որոնք ինքզինքնին ի սպաս դրին այդ քրիստոնեայ կայսրութեան: Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներուն մէջ, որոնցմէ կայսրութիւնը պիտի քաղէր իր կենդանի ուժերը, ոչ մէկը աւելի կամ նուազ որոշապէս սահմանուած ազգային մարմին մը կը ներկայացնէր, կամ ինչ ինչ աւանդութիւններով ողելորուած կ'երեւար, Կապադովկիա, Իգդիր, Փոնտիկ, Գաղատիա, Պափլագոնիա, Փիսիդիա, Իսաւրիա եւ ուրիշ շրջաններ շատոնց կորսնցուցած էին իրենց ազգային դիմագծութիւնը:

Այդ անվերապահ եւ կրաւորական դանդուածին վրայ կը կանգնէր գործօն ու ձեռներէց մտքով յոյն տարրը: Հպարտ՝ անցեալով մը որ մէկհասակ է մարդկային պատմութեան մէջ, զինուած՝ լեզուով մը եւ մշակոյթով մը որ համաշխարհային դարձած էին հելլէնիսթիքական ժամանակաշրջանէն ի վեր, Յոյները ունէին բոլոր առաւելութիւնները կայսրութեան մէջ առաջին կարգն անցնելու համար:

Բայց բան մը կը պակսէր իրենց՝ որպէսզի բոլորովին տէր դառնային Բիւզանդիոնին: Շատոնց ի վեր քաղաքարնակ դարձած, ճարտարարուեստական կեանքին վարժուած, Յոյները կ'երեւայ թէ կորսնցուցած էին զէնքի սէրը: Ամէն պարագայի մէջ, իրենց զինուորական կարողութիւնները չէին հաւասարիւր այն համբաւին զոր ունէին գործունէութեան միւս ճիւղերուն մէջ:

Արդէն իսկ, Յուստինիանոսի օրով, յոսի զինուորները պարսաւելու համար, դանոնք «յոյն» կը կոչէին, որպէս թէ ոչ մէկ քաջ բան, ինչպէս կ'ըսէ ժամանակին պատմիչը (1), կարենար ելլել այդ ցեղէն:

Հայերը պիտի լրացնէին ինչ որ կը պակսէր Յոյներուն. առկուն լեռնականներ, զօրեղ ու հուժկու, օժտուած տպաւորիչ Ֆիզիքականով մը, զէնքերու գործածութեան մէջ քաջափարժ, անոնք ունէին հարկ եղած յատկութիւնները բանակը վարելու եւ զայն յաղթանակի առաջնորդելու համար: Իրօք ալ Բիւզանդիոնի

զինուորական հանձարը ծնունդով ու ծագմամբ Հայ զօրաւարներով է ներկայացուած:

Զինուորական կարողութիւնն է զարձեւել որ դահուն բազղը կը վճռէր, երբ ան խախտած էր: Ուստի եւ կը տեսնենք որ Հայ ռազմիկներ կը փառասիրեն կայսերական թագին տիրանալ ու կը հասնին առոր եւ մէկէ աւելի անգամ տեւական հարստութիւններ (dynastie) կը հիմնեն:

Հիմայ զիտենք թէ Հերակլիոս, Բիւզանդիոնի ամենէն նշանաւոր կայսրերէն մին, Հայ էր, ծնած Թէոդոսուպոլիս, որ մեր օրով էրդրում կը կոչուի: Հարստութիւնը զոր ան հիմնեց, պէտք է ուրեմն առաջին հայ հարստութիւնը նկատուի:

Մեծանուն արեւելագէտ Սէն-Մարթէնը կը կարծէր թէ Իսաւրեան հարստութեան հիմնադիրը, Լեւոն, նոյնպէս Հայ էր ծագմամբ: Թէոփանոս ժամանակագիրը չփոթած ըլլալու էր Գերմանիկը, այժմ Մարաշ, որ Լեւոնի ծննդավայրն է, Գերմանիկոպոլսոյ հետ, այժմ էրմէնէք, Իսաւրիոյ մէջ, եւ սխալմամբ անոր տուած ըլլալու էր Իսաւրացի մականունը: Լեւոն սկսաւ պատկերամարտ քաղաքականութիւնը, իր փեսան էր Արտաւազդ Հայը, եւ իր զարմիկը կը կրէր Սիսինաքիոս անունը որ ո՛չ յունական է ո՛չ սուրիական. ասոնք իրողութիւններ են որ ուժ կուտան Սէն-Մարթէնի յայտնած կարծիքին:

Իսաւրացիներէն յետոյ, Հայերն են միշտ որ պերագոյն իշխանութիւնը իրենց ձեռքը կը պահեն: Միքայէլ Թլուատ, աննշան ծագումով մարդ մը, սպաննեց Լեւոն Հայազգին, բայց Հայերը իր կողմը քաշելու համար՝ խնամութիւն հաստատեց հզօր քնտանիքին հետ Մարիոնոսի, որ Մամիկոնեանց տոհմէն սպարիկ մըն էր: Մարիոնոսի գուստրը, զեղեցիկ Թէոդորան, դահուն վրայ է. անոր շուրջ, իր հօրեղբայրը Մանուէլ, ժամանակին առաջին զօրաւարը, իր երկու եղբայրները՝ Բարդաս (Վարդ) Կեսար եւ Պետրոնաս, իր փեսան՝ Կեսար Ալեքսիոս-Մուսելէ (Մուշեղ), իր երկու քոյրերուն ամուսինները, Արսարեր (Արշաւիր) եւ Կոստանդին Բարոցիկ, բոլորն ալ կը կազմեն այն փայլուն զէմբերը որ կայսրութեան նահատաղիքը կը վարեն:

1) Այսինքն՝ Պրոկոպիոս:

Վերջապէս կ'երեւայ Վասիլ, հիմնադիրը ամենէն փառաւոր հարստութեան, որ Մակեդոնական կ'անուանուի եւ իրապէս Հայկական է, եւ որու տեւողութեան միջոցին կայսրութիւնը իր դինուորական ու մշակութային մեծութեան զաւարթնակէտը բարձրացաւ:

Ռամսօ, անվիճելի հեղինակութիւն, Վասիլի հարստութեան նուիրած իր մենագրութեան մէջ հաստատեց թէ Հայերը Ժ. դարուն տէր դարձած էին Կայսրութեան, թէ ամէն տեղ Հայեր միայն կը տեսնուէին: Վասիլի հետ իրենց երեւումն ըրին այն հօր հայ ընտանիքները, ինչպէս Լեկապենոս, Գուրգուս (Գուրգէն) կամ Չմչկիկ, Փոկաս, Սկլիոս, որոնք իրենց հերոսական ժեսթերով ստեղծեցին մեծ դիւցազնեակութիւնը, յաւիտենական փառքը Բիւզանդիոնի:

Հոս տեղը չէ պարզելու երկար ու շարունակական շղթան հայ գէմքերուն որ իրենց փայլով կը լեցնեն կայսրութեան պատմութիւնը Զ. դարէն ԺԲ. դարը, ոչ ալ գնահատելու այն անսահման ծառայութիւնները զոր Հայերը մատուցած են Պետութեան՝ հանրային կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ: Յիշեցնենք միայն որ նոյն իսկ Թ. դարու հելլենական դիտութեանց եւ հելլէն մշակոյթի վերածնունդը Հայոց գործն է: Բարդաս Կեսար Հայն է որ հիմնեց առաջին համալսարանը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ զայն զբաւ գեկալարութեանը տակ Լեւոն Իմաստասէրի, որ ինք ալ Հայ մըն էր, հռչակաւոր թէ՛ իրր մաթեմատիկոս եւ թէ՛ իրր հելլենագէտ:

Լեւոն եղբորորդին էր Յովհաննէս Քերական պատկերամարտ պատրիարքին, ուսումնական անձ մը, որդի աստղարաշխ Բագրատի, ուրեմն Հայու մը:

Պատրիարքը ունէր եղբայր մը, որ կը կոչուէր Արսարեք (Արշաիր), որուն քաղաքամերձ պալատը ժամադրաւայրը եղաւ զբական աշխարհին: Անշուշտ այդ սալօնին մէջ է որ կազմուած է՝ ի միջի ալլոց՝ համբաւաւոր Փոտը, Կ. Պոլսոյ պատրիարք եւ պարծանք օրթոտօքս Եկեղեցւոյ: Ան Հայ էր իր մօրը կողմէ, որ էր Իոնէն, քոյրը Արսարեք հայազգի բարձր պաշտօնատարին, Թէոդորա կայսրուհւոյն քեռայրին:

Վերջապէս Զ. դարէն ԺԱ. դար, մինչեւ հայ հարստութեան վախճանը, Հայերը փառաւորապէս ծառայած են կայսրութեան եւ զայն դարձուցած են քրիստոնէական քաղաքակրթութեան ախոյեանն ընդդէմ մահմետականութեան:

«Առանց հայազգի Վասիլին, կ'ըսէ յայտնի Բիւզանդալէտ մը (1), իսլամութիւնը Եւրոպայի վրայէն պիտի անցնէր, քարուքանդ ընելով ամէն ինչ որ զայն այսօր Ելլադայի եւ Հոմի դուստրը կը կացուցանէ:

«Առանց հայ զօրավարներու, Բիւզանդիոն պիտի կործանէր բարբարոսներու հարուածներուն տակ: Ծանր բռնկներուն, յանկարծ երեւան կուգար Հերակլ մը, Վասիլ մը, Չմչկիկ մը, Փոկաս մը, որ այդ յոյնած քաղաքակրթութեան նոր թարմութիւն մը կուտար, եւ այն ատեն կայսրութիւնը, այդ ծեր կիներ, — ըստ Բիւզանդացի պատմագրի մը բացատրութեան, — կ'երեւար ինչպէս մանկամարդ աղջիկ մը ոսկիով ու թանկագին քարերով զարդարուած» (29):

ԺԱ. դարուն մէջտեղը, մեծ փոփոխութիւն մը յառաջ եկաւ: Հայկական հարստութիւնը կը շիջանի եւ բուն հակադիցութիւն մը կը չղթայազերծուի Հայերու գէմ: Ատիկա արդիւնքն էր յոյն աղգայնամոլութեան, գէշ նշանի մը տակ արթնցած եւ որ պիտի խաթարէր դարաւոր բարի աւանդութիւնները եւ պիտի գորդէր կայսրութեան չէնքը: Այդ այնքան հրաշալիօրէն պողարեք գործակցութեան անխուսափելի խզումը չուշացաւ իր անդրադարձումն ունենալու կայսրութեան ճակատագրին վրայ: Կայսրերը որ իրարու յաջորդեցին այն ատեն, անկարող եւ անարժան՝ Վասիլի ժառանգութեան, փոխանակ ջանալու դարձանումը գտնել Յոյններու եւ Հայերու միջեւ ծագած աղետաբեր պառակտումին, բազմալիանա այդ ուղղութիւնն ընդգրկեցին, առանց դիտակցութիւնն ունենալու իրենց քաղաքականութեան ծանրակշիւ հե-

1) Այսինքն Ա. Վալիք:

Ծ. Խ.

2) Այս հատուածին հեղինակն է Ռամսօ:

Ծ. Խ.

տեւանքներուն: Բիւզանդական իշխանութիւնները սկսան բռն յարձակումներ գործել Հայ Եկեղեցւոյ դէմ եւ անխղճօրէն աշխատեցան կործանել Հայ իշխանութիւնները՝ այն միջոցին երբ Սելճուքեան հրոսները հայկական բարձրաւանդակը կը մագլցէին:

Ատիկա ստիպեց Հայերը Բիւզանդիոնին կոնակ դարձնելու, իրենք իրենց մէջ ամփոփուելու: Իրենց ճիգերը համախմբեցին՝ սեփական քաղաքական վառարան մը ստեղծելու համար իրենց:

Քաջ Փիլարէտը, կիրապաղատ, բարձր պաշտօնատար Արքունիքին եւ նախկին սպասաւոր Աքօններու, այսինքն ընդհանուր հրամանատար Բիւզանդական բանակին, քիչ ժամանակի մէջ յաջողեցաւ իրեն համար կազմել ընդարձակ պետութիւն մը, որ Մելիտինէէն կը տարածուէր մինչեւ Անտիոք:

Ուրիշ Հայ մը, որ նոյնպէս Կայսրութեան ծառայողներէն էր, Ռուբէն զօրավարը, միեւնոյն ատեն քաջուեցաւ Կիլիկիա, եւ Տաւրոսի լեռներուն մէջ հիմնեց աւելի ամուր իշխանապետութիւն մը եւ հայկական մշակոյթի նոր վառարան մը:

Հայերու խուժումը դէպի մայրաքաղաքը դադրեցաւ: Բիւզանդիոն այլ եւս չտեսաւ ժայթքիւն այդ աղբիւրին որմէ իր մէջ հոսած էին ա՛յնքան կենսական ուժեր եւ զոր ինքն-խակ ցամաքեցուցած էր: Կայսրութեան ծոցին մէջ հայ — յոյն համերաշխութեան խղումը, կը նշանակէ այն թուականը ուր Բիւզանդիոն սկսաւ սահիլ դէպ ի անկում:

Կ. Պոլսոյ մէջ՝ Թոռնիկ հայազգի ընտանիքին վերջին անդամներէն մին, Թէոդորոս Թոռնիկ, արդէն 1261ին կը նախատեսէր որ Թուրքերը օր մը պիտի տիրանային Կ. Պոլսին եւ ամբողջ կայսրութեան:

Այս հակիրճ ընդհանուր տեսութիւնը կրնայ ամփոփուիլ սապէս. հայկական անցեալին որոշ մէկ ժամանակաշրջանին, ժամանակաշրջան որ մէկէ աւելի տեսակէտներով նշանաւոր է, կրկին հոսանք մը կտրեց անցաւ. հայկական պատմութիւնը, մին ազգային հողի վրայ, միւսը աշխարհաքաղաքացի ոստանին մէջ, մարդկութեան ծառայելու որոշ եղանակներով՝ ազգային շրջանակի մէջ կամ անկից դուրս: Յետոյ

կը տեսնուի որ այդ հոսանքներէն մին, աշխարհաքաղաքացիութիւնը, ճախողուածի մը կ'ենթարկուի կամ յոյն ազգայնամոլութեան ձեւով կ'ալլատերի: Հայերը, երկար ատեն ու յայնօրէն շուայելէ յետոյ իրենց լաւագոյն ուժերն ի սպաս աշխարհաքաղաքացի Պետութեան, զիրենք ստիպուած զգացին ազգային երդիքը դառնալու:

Արդ, այս հանդիսաւոր օրուան մէջ հաւաքուած ենք, նախ՝ կատարելու համար պարտականութիւն մը, այն է մեծարանքի հարկ մատուցանել յիշատակին անոնց որ 1500 տարի առաջ բարոյական հիմը դրին մեր պատմական գոյութեան: Յետոյ ինծի կը թուի թէ այս հանդէսը կրնայ գործնական որոշ օգտակարութիւն մըն ալ ունենալ, պայմանով որ պատրաստ ըլլանք անցեալին փորձառութիւնը զնահատելու: Մենք ի յայտ բերինք գոյակցութիւնը երկու հոսանքներու որոնք իրր հիմ ունին երկու հակընդդէմ սկզբունքներ: Այժմ ալ, այդ երկու սկզբունքները իրարու դէմ կոուի մէջ են, մէկ կամ միւս կերպով, երբեմն՝ ծայրայեղութեան մղուած ձեւերով, քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ:

Անցեալի փորձառութիւնը որուն կ'ակնարկենք, պէտք է մեզի օգնէ, պէտք է օգնէ մասնաւոր մեր երիտասարդութեան, որ մասամբ որր է, իր բաղդին ձգուած եւ բոլոր վտանդներուն ենթարկուած. այդ ա՛յնքան հրահանգիչ փորձառութիւնը պէտք է որ անոր թոյլ տայ հաստատակամ ու գիտակից ընտրութիւն մը ընելու երկու ուղղութիւններու միջեւ, որպէսզի ազգային շրջանակին յարի եւ հաստատ պահպանէ ինչ որ կը խորհրդանշէ մեր ազգութիւնը, լեզու, կրօնք, ծէս, աւանդութիւններ:

Թող այսօրուան հանդէսը եւ Սահակի ու Մաշթոցի յիշատակը մեզ բոցափառեն նոր եւ ուանդով մը՝ հաւատարիմ մնալու համար այն ժառանգութեան զոր անոնք մեզի թողած են: Այդ ժառանգութիւնը նկատենք իրր տապան մը այս ալեկոծ օտար ծովերուն վրայ, այն դժընդակ պայմաններուն մէջ, ուր կ'ողորի մեր ազգային կեանքը, եւ յուսանք որ օր մը այդ տապանը, յարութիւն առած արդարութեան չունէն մղուելով, պիտի իջնէ Արարատ լեռան

վրայ եւ մեղի թոյլ պիտի տայ վերականգնել աւերակները մեր հայրենիքին, որ լքուած է այսօր, բայց ոչ մոռցուած (1) :

×

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

ՃԱՌ ՓՐՈՖ. ԿԱՊՐԻԷԼ ՄԻԼԼԷԻ

Հայ արուեստը կրցած է համարուիլ, զեռ կը համարուի իսկ, մերթ, ճիւղ մը բիւզանդական արուեստի: Կը բաւէ սակայն համեմատութեան մը զննել Հայաստանի յուշարձանները յոյն Կայսրութեան, մանաւանդ Կ. Պոլսոյ, յուշարձաններուն հետ, նկատելու համար տարբերութիւնները որ անոնց հօր ինքնատուութիւնը յստակօրէն ի վեր կը հանեն:

1) Այս փառին արտասանուած օրը, վերջին պարբերութիւնը ունկնդիրներէն ոմանց այնպէս կարծել տուեր էր թէ բովանդակ հայ ժողովուրդի այժմեան ազգային կեանքն է որ հոն «դժնդակ» ածականով կ'որակուէր եւ թէ «լրբ» ուսած բայց ոչ մոռցուած հայրենիքի աւերակներու ապագայ վերականգնման» մասին յայտնուած յոյսը կը վերաբերէր Խորհ. Հայաստանին: Այդ մեկնութիւնը անհիշող է, ինչպէս հեղինակն ալ՝ երբ իրեն հաղորդեցինք այդ կարծիքը՝ ըսաւ մեզի: Հայրենիքէն հեռու օտար երկիրներու ցրուած Հայոց կեանքն է որ ան կը գտնէ դժնդակ, եւ երբ կը ճշդէ թէ «վերակենդանացած արդարութեան տապանը օր մը Արարատին, — այժմ թուրքերու ձեռք անցած Արարատին, — վրայ է որ պիտի իջնէ», յայտնի է որ չի կրնար ակնարկել մեր այժմեան Հայաստանի Հանրապետութեան, որ լիուս ըլլալէ հեռու, մէկ միլիոն կենդանի, աշխատող, արտադրող Հայերու բոյնն է, այլ Հայերէ ու հայ կեանքէ բոլորովին պարպուած, բայց վտարանդի Հայերէ երբեք չմոռցուած այն հայկական նահանգներուն որ մնացին կամ տասնհինգ տարի առաջ նորէն անցան քուրք լուծի տակ:

Հայերը մասնաւորապէս հետամուտ եղած են կառուցման եւ դարգաւորման: Անոնք մեղր թողած են շատ եկեղեցիներ, շատ մանրանկարներ, զործեր որ մեծ մասամբ թուական կը կրեն, եւ ոմանք շատ հին, 2. — Է. դար: Այդքան ճախ ամբողջութիւն մը հազուադիւրսն է: Արուեստի պատմաբանը այդ թանկագին զանաւարանին մէջ լիարուսն բան կը գտնէ քաղելիք:

Ով որ զգացած է բիւզանդական եկեղեցիներուն հրապոյրը, ով որ ճաշակած է անոնց ճակատներուն նկարագրելութիւնը, սակեցօծ հողաքարին եւ կարմիր աղիւսին ներդաշնակութիւնը, ով որ զնահատած է առաձգականութիւնը եւ յաճախ անսխալութիւնը տաղաւի (mortier) լայն կցուածքներով պաճուճանքի (parement) մը, դարմացած կը մնայ երբ Հայաստանի մէջ կ'անցնի իստութեանը առջեւ՝ սրբատաշ մեծ քարերուն, սքանչելիօրէն կարգաւորուած, առանց դոյնի, յաճախ առանց տեքորի, կամ ուրիշ ու եւ տեքոր չունենալով բայց եթէ սիւներու դօտի մը կամ քանի մը քանդակներ, դէմք կամ դարգաղի՝ քիչ կարկառ ունեցող: Նոյն հակապատկերը, զոր կը կազմեն մէկ կողմէ՝ յօդաւորուած շինութեանց ճակատներուն վրայ արձանադրուած կառուցումը եւ միւս կողմէ՝ հուժկու զանգուածը որ ներքնամասը կը ծածկէ, որ կը փակէ նախախմբարանը (narthex), նոյն իսկ կողակները (abside), ուր կողակը հազիւ նշանակուած է միահարթ մակերեսին մէկ միջափորումովը, որպէս թէ հսկայ քանդակադորմ մը «դաշտ»ը վերցուցած եւ թանկագին մոթիֆ մը արժէքաւորելու համար ստուերի խորք մը փորած ըլլար: Միեւնոյն հակապատկերը դարձեալ, Այա - Սոֆիայի լայն բացուածքներուն ու բազմաթիւ պատուհաններ ունեցող հօր զրմբէթին, որուն համար Պրոկոպիոս կ'ըսէր թէ երկնքին մէջ իսկ առկախուած կը թուէր, եւ հայ եկեղեցիներու ժլատ լուսաւորման միջեւ: Ամէն ինչ հակադրութիւն կը կազմէ. հոն՝ միջերկրականեան երկնքին ժպիտը եւ Յունաստանի նրբին մտածումը, հոս՝ բարձր լեռներու ծանրախոհութիւնը եւ Արեւելքի կրօնական հոգին: